

ОБОРОННА СИСТЕМА ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ КНЯЗІВ САНГУШКІВ У М. ІЗЯСЛАВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛ. ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ БАСТІОН

О.М. Збруцький

Науковцям, які згадують у своїх працях садибу князів Сангушків у м. Ізяславі, відомо, що, за свідченням декількох найбільш авторитетних джерел, тут – чи то у XVI [6; s.648], чи у XV [3; с. 206] – був замок князів Заславських. Інші заглиблюються навіть у XIII ст. („Время закладки замка неизвестно, однако есть основания думать, что возникновение в этом месте ядра оборонительной системы может быть отнесено к XIII в.”) [9; с.10]. Утім, це поки що не підтверджено ані документальною, ані ілюстративною інформацією. Тому точкою відліку для досліджень фахівці обрали 1624 р., коли князь Олександр Заславський побудував тут бастіонні укріплення. Попри всі реконструкції самого комплексу залишки оборонної системи зберігалися до поч. XX ст.

Окрім бастіонів, згадуються також наявні на 1787 р. старовинні замкові вежі [6; s. 648]. Мистецтвознавець Л. Крощенко, посилаючись на план міста, що його „снимал и сочинял секунд-майор генерального штаба Иван Купершминт, около 1793 г.”, бачить їх на північних бастіонах [8; с. 12], які зберігалися до поч. XX ст. Плани першої половини XIX ст. дають уявлення про конфігурацію замкових укріплень, більшу частину яких було невдовзі розібрано (в середині цього ж століття). „20 апреля 1845 г. был „высочайше утверждён” план застройки г. Изяслава (ЦГИАЛ, ф. 1293, оп. 166. Во-

лынская губернія, д.32, п.1), на котором, кроме новой планировки и размещения построек, были обозначены и старые каменные сооружения, игравшие в облике города первостепенную роль... В 1874 г. с этого плана была сделана выкопировка части территории города..." [8; с. 36–37]. На цьому викопіюванні вже немає системи укріплень навколо замкового подвір'я з півдня; а з північного заходу, у місці злиття річок Понори і Горині, залишився лише бастион, до якого з південного боку притулилася невеличка прямокутна будівля; з північно-східного — вежа, що „збереглася майже без змін з часів старовинного замку” [8; с. 649]. Антонович пише: „Въ 1845 г. оставалась ещё часть стены и ворота съ бойницами” [1; с. 103]. Про старовинні стрільниці, залишки кам'яного валу, що збереглися з боку річки, писали у другій половині XIX ст. Т. Стецький [7; с. 323], В. Переговський [4; с. 17], М. Теодорович [5; с. 418].

То що ж із цього ми маємо нині?

На східній ділянці садибної території й досі існує рів. Збереглися фрагменти кам'яної кладки укріплень у районі так званого флігелю № 2. Але й досі залишається поза увагою вже згадуваний північно-західний бастион, у місці злиття річок Понора і Горинь. Порівнявши фото 1998 р. з міськими планами XIX ст., помічаємо, що ландшафт майже не змінився, навіть міст через Понору, з якого зроблено знімок. Але замість кам'яних укріплень бастиону — тільки порослий травою і деревами пагорб. Якщо не придивлятися до фото — майже жодного натяку...

Зібраний на сьогодні ілюстративний матеріал досить яскраво свідчить про те, що цей бастион зазнавав певних реконструкцій, принаймні впродовж XIX — поч. XX ст. Так, у його історії від кінця XVIII до початку XX ст. можна умовно виокремити кілька періодів. Перший (найдавніший з відомих) представлено малюнком і фотографією. Обидва ілюстративні джерела свідчать про наявність на цьому бастионі вежі. Принагідно зазначимо, — що є різниця між вежами на малюнку і на фото. У першому випадку — це багатосторонник з вузькими вікнами-бійницями; дах увінчано шпилем; видно залишки кам'яної стіни, що з'єднує цей бастион з північно-східним. Вежа на фото начебто має квадратну форму, але неякісне зображення дає підставу при-

пустити, що таке тлумачення може бути хибним. Контури бас-тіону з вежею досить виразні, натомість зображення інших обо-ронних стін нечітке. Обидві ілюстрації свідчать, що палацовий комплекс збудовано у стилі бароко; плани першої половини XIX ст. — що споруда на бастіоні справді має не зовсім круглу форму, і на південь від неї, вздовж західної ділянки оборонних мурів замкового подвір'я, розташовані дві прямокутні будівлі (припускаємо, що господарського призначення).

Наступний період можна умовно датувати 1845 р. Як уже зазна-чалося, саме на цей рік припадають деякі важливі зміни у містобу-дуванні, і згадуване викопіювання свідчить, що вони не обминули палацового комплексу, оборонна система якого зазнала нищівних втрат, — просто кажучи, була демонтована. Але лишилися обидва північні бастіони, з'єднані (судячи з наступної ілюстрації) споруд-женою на місці оборонних мурів новітньою огорожею. Бачимо штучний узвіз уздовж північної стіни бастіону, але головне — вже немає вежі. Мабуть, на цій гравюрі зафіксовано перехідний пері-од — від вежі до альтанки, яку можна бачити на наступній ілюс-трації. Не зовсім зрозуміло, коли саме зведено огорожу, адже на ілюстрації з альтанкою ми її не знаходимо. Безперечно, між зне-сенням старих оборонних мурів і вежі та спорудженням альтанки мав минути якийсь час. Але чи справді на гравюрі, датованій 1880 р. [8; с. 44], зафіксовано саме цей період? Можливо, зобра-ження стосується наступного етапу перебудування, отже, альтанки не ще, а вже не було (саме у 1870—1880-ті роки відбувалися значні реконструкції). До того ж, на викопіюванні бастіон має круглу спо-руд, тобто дещо відмінну від зображеної на попередніх планах. Можемо припустити, що це і є альтанка, яка існувала десь між 1845—1870 рр. Цілком можливо й те, що ніякої альтанки не було, а на літографії, зробленої з малюнка Н. Реуга, зображена шестикут-на вежа, яку, при нагоді, не важко прийняти за альтанку. У цьому разі життя старовинної вежки стає довшим, закінчуючись, як і в випадку з альтанкою, 1870-ми роками. І нарешті, останній, четвер-тий період в історії досліджуваного бастіону пов'язаний з перебу-довою палацового комплексу (наприкінці XIX ст.) у стилі класи-цизму і пристосуванням його для потреб військового відомства. За

нових, ще прагматичніших реалій, альтанці, швидше за все, важко було відстояти своє право на існування. Тож не дивно, що на панорамному фото початку ХХ ст., де відтворено весь комплекс, той самий бастион не має жодних надбудов. Натомість з південної сторони до нього притулилася прямокутна будівля, швидше за все, та сама — з викопіювання. Напис „Казарми” — лаконічне свідчення тогочасної докорінної зміни функції палацового комплексу.

На жаль, поки що не відомо, коли саме його „обеззброїли”; як він воював протягом ХХ століття; для яких потреб використовували його внутрішні приміщення. Доки не проведено натурні дослідження, датувати бастион ХVІІ ст. досить важко. Влітку 2006 р. візуальним обстеженням внутрішнього підземного приміщення бастиону було встановлено, що цегла його стін тождна цеглі, з якої побудовано палац, тобто йдеться про ХVІІІ ст. Якби бастион зводили у 20-ті роки ХVІІ ст., мали б використовувати іншу, наприклад, так звану жолобчасту цеглу. Утім, можливо, це пояснюється реконструкціями початку ХVІІІ ст. Отже, відповіді на нез'ясовані питання можуть бути знайдені лише завдяки ретельним натурним дослідженням.

Окремо хочу звернути увагу на інформацію польського науковця Юзефа Скрабського, вміщену у збірникові наукової конференції 2006 р., де було опубліковано і перший варіант цієї моєї статті. Розглядаючи Заслав як мистецький осередок ХVІІ—ХVІІІ ст., Ю. Скрабський, на підставі інвентарних описів, оприлюднює цікаві й дуже важливі факти. Підтверджуючи, що на початку ХVІІ ст. тут постав опоясаний річковими водами розгалужений оборонний комплекс, укріплений бастионами, системою земляних валів і веж, Ю. Скрабський додає, що, згідно з інвентарним описом 1700 р., „фортифікаційні укріплення навколо цілком зруйновані” [2; с. 141]. Відтоді як місто разом з іншими величезними маєтностями Острозьких і Заславських отримав один з провідних тодішніх магнатів, Павло Кароль Сангушко — потомок славетних литовських князів, розпочинається відбудова зруйнованого упродовж тривалих війн Ізаслава. Ю. Скрабський пише, що в у 40-х рр. ХVІІІ ст. було відреставровано мурі навколо палацу та оборонні фортифікації [2; с. 142]. Після

смерті П. Сангушка (1750) його амбітна вдова Барбара Сангушкова (Барбара з Дунінів) узялася здійснювати низку своїх задумів, пов'язаних з архітектурою і мистецтвом. Найзначнішим з них було зведення нового палацу. З 1759 по 1764 р. між старим і новим палацами спорудили арочний двір з двома воротами. Укріплення фортифікацій тривало впродовж 1765 р. За цей час з боку річки Горинь та з від рову (який тоді ж поглибили) дещо підвищили мур і вдосконалили кутові бастіони [2; с. 143, 144].

Отже, інформація Ю. Скрабського ще раз підтверджує еволюцію бастіону як складової частини оборонної системи палацового комплексу. Важливо пам'ятати, що до наших часів комплекс дійшов у тому вигляді, якого він набув у другій половині XVIII ст., і саме на це треба зважати, відновлюючи комплекс та його складові частини.

Коли на початку 90-х років XX ст. в Ізяславі хотіли утворити філію Кам'янець-Подільського заповідника, згадали й про бастіони, але, на жаль, це згадування обмежилось малюнком та макетом. Об'єктом дослідження поки що не стали ані згаданий бастіон, ані інші, від яких уже майже нічого не залишилося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — М.: Тип. Г. Лисснера и А. Гетеля, 1900. — 130 с.
2. Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції 21—22 грудня 2006 року / Упорядник І. Тесленко. — Острог: Вид-во НаУ „Острозька академія”. — 2006. — 278 с.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. — К.: Будівельник, 1983—1986. — Т.4, 1986. — 375 с.
4. Пероговский В. Монографии о Волыни. Город Заслав, история его и теперешнее его состояние. — Житомир: Типография губернского управления, 1868. — 28 с.
5. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание монастырей и приходов Волынской епархии. — Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1893. — Т. 3. — 698с.
6. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / A. Baranowski(red); Instytut sztuki Polska Akademia Nauk. — Warszawa, 1988. — Т. Va: Dawne Województwo Wołyńskie. — 769 s.
7. Słdecki T.J. Wołyn pod względem statystycznym historycznym i archeologicznym. — Т.1. — Lwow: druk i nakład zakładu nar. im. Ossolinskich, 1864. — 388 s.+XII +2 (титун).
8. Памятник архитектуры (охр. № 758) Усадьба. Костел миссионеров 18в. Монастырь. г. Изяслав. Проект ремонтно-реставрационных работ. — Т. 2, кн. 5. — Историческая записка / Укрпроектреставрация. — К., 1986. Архив института „Укрпроектреставрация”. — Шифр 325.
9. Памятник архитектуры (охр. № 758/1) / Усадьба. Дворец. 18в. г.Изяслав. Предварительные работы. Краткая историческая справка / Укрпроектреставрация. — К., 1989. Архив института „Укрпроектреставрация”. — Шифр 671.

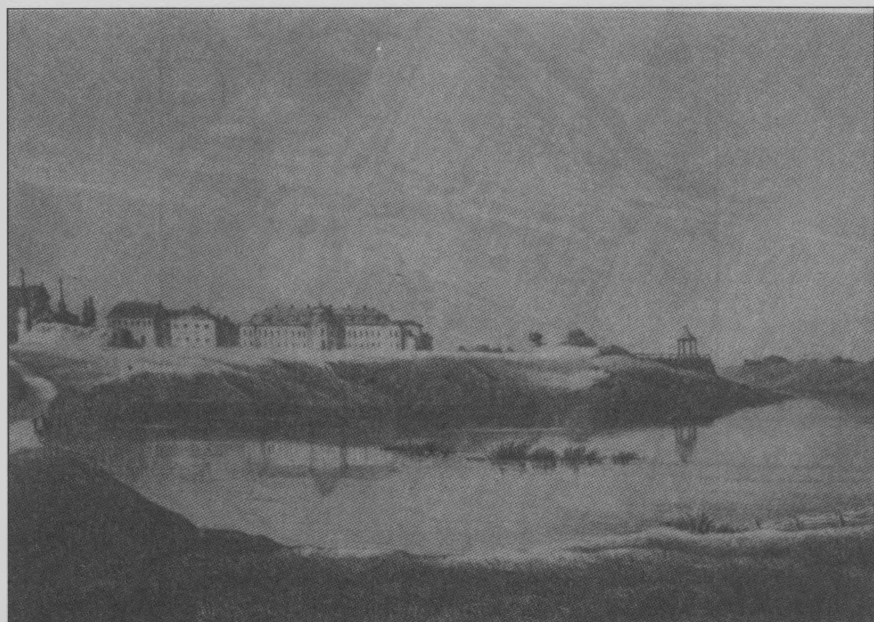

Рис. 1. Загальний вид Заславської резиденції кн. Сангушків.
Літографія з малюнка Н. Реуга

Рис. 2. Фрагмент плану міста Ізяслава з палацовим комплексом
(випокійовання з плану 1845 р.)

Рис. 3. План палацового комплексу кн. Сангушків (фрагмент плану міста Ізяслава першої половини XIX ст.)

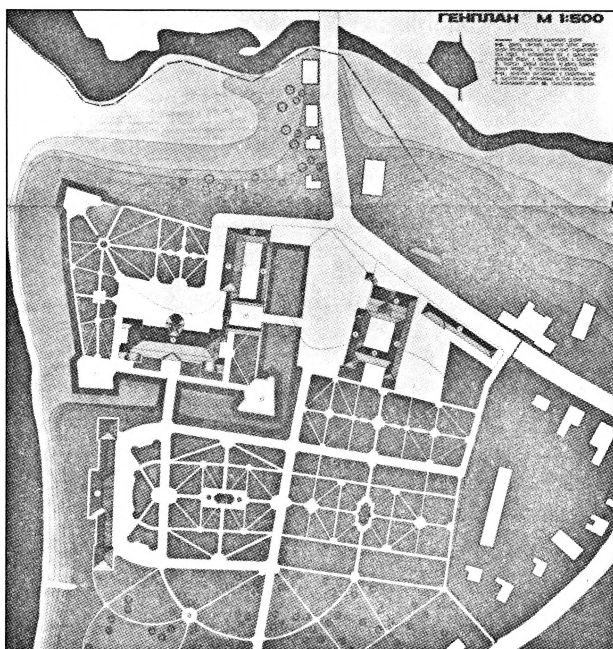

Рис. 4. Планування території культурного центру у м. Ізяслав